

ARAŞTIRMA / ARTICLE

Kentin “Modern Harabeler”inin İncelenmesi: Denizli Taş Atölyeleri Örneği

Investigating the “Ruins of Modernity” of the city: The case of Stone Ateliers, Denizli

Ezgi Orhan

Çankaya Üniversitesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Ankara

ÖZ

Erken cumhuriyet döneminde kent planlaması ve mimarlık genç rejimin kendisini görünür kılmaya, somutlaştırma ve simgeleştirme araçları olarak kullanılmıştır. Moderniteyle birlikte Cumhuriyetin kuruluş ideallerini aktaran yapılar ve kentsel planlar ulusal egemenlik bilincine ve çağdaş bir toplum oluşturmaya katkı koymaktadır. Bu dönemin planlama ve mimarlık yaklaşımından zamanla uzaklaşılması ve özellikle 2000 sonrası dönemde görülen politik yapının hedefleri haline gelmesi, mekanda yeni bir anlatımın oluşmasına yol açmıştır. Yusuf Batur Endüstri Meslek Lisesi'nin Taş Atölyeleri böyle bir sürecin okunduğu mekanlardan birisidir; erken Cumhuriyet dönemiyle özdeşleşerek simgeselleştirilmiş; zamanla terk edilmiş ve son olarak ise toplum hafızasından silinmek üzere yıkılması düşünülmüştür. Bu yazı, Denizli Taş Atölyelerinin sembolik anlamını ve mekânsal yapısını inceleyerek modern harabeye dönüşme sürecini incelemektedir.

Anahtar sözcükler: Erken Cumhuriyet dönemi; depolitizasyon; kentsel simgeler; modern harabeler.

ABSTRACT

The city planning and architecture had been used as the instruments of the young regime in making itself visible, concrete, and symbolized. The buildings and urban plans transmitting the foundation ideals of Republic together with modernity have contributed to the creation of national sovereignty and a modern society. Divergence from the planning and architectural approach to that period and becoming the target of the political structure of particularly post 2000s caused the formation of a new expression in space. Yusuf Batur Vocational High School's Stone Ateliers have been one of the places enabling to read the process; it was symbolized with early Republican Period, left in time, and finally intended to be deleted from the social memory by collapsing. This paper focuses on the transformation process of Denizli Stone Ateliers to the ruins of modernity by investigating its symbolic meaning and spatial structure.

Keywords: Early Republican period; depolitisation; urban symbols; ruins of modernity.

Giriş: Mekanı ve Kentsel Simgeleri Depolitize Etmek

Modern harabeler, Sibel Bozdoğan'ın Erken Cumhuriyet Dönemi ideallerine içerilmiş bir modernitenin mimarlığı nasıl biçimlendiğini incelediği "Modernizm ve Ulusun İnşası" (2002) adlı kitabında yer verdiği bir kavramsallaştırma. İlk ve özgün olarak Bozdoğan tarafından kullanılan kavram, bu dönemin mimari kültürünün zamanla, bilinçli olarak terk edildiğini ve dönemin yönetim anlayışıyla üretilen mimarinin kentten simgesel olarak silikleştirilerek uzaklaştırıldığını tarif etmektedir.

Modern harabelerin oluşumu mekanın depolitizasyonu ile gerçekleşmektedir. Bu çalışmada mekanı depolitize etmek, kendinden önceki dönemlere uzanan tarihi, kimliği ve anlamı yok sayma, o dönemlere ait simgelerden arındırma anlamında kullanılmaktadır. Politik mekan yazınında yer alan unutturma, ötekileştirme, kimliksizleştirme terimleriyle örtüşen bir içeriğe sahiptir. Tarihsel ve toplumsal katmanları boşaltmak mekanla hesaplaşmanın bir sonucudur: kendinden önceki dönemlerin varlığını görmezden gelme, içini boşaltma, hatta yeri doldurulamaz biçimde yok etme eylemleri toplumun hafızasına yönelik müdahalelerdir. Bu bilinçli unutturma, hem geleneğini silmeyi hem de yeni bir bellek kurmayı kolaylaştıracaktır. Geçmişle bağları gevşeterek toplumsal hafızayı etkileyen kararlar kentin mekanını yeniden ve politik hedefler doğrultusunda biçimlendirmeye katkı koyarlar.

Gündelik yaşam pratiklerinin yanı sıra politik hedefleri aktaran yapılar ve mekanlar, özellikle kamusal olanlar, ideolojik ve simgesel anlam taşıyan temsili mekanlardır (Lefebvre, 1991). Fiziki örüntüyle özdeşleşen yaşanmışlıklar, toplumsal bellekte çağrışımlar yaparak ve görsel olarak uyararak sosyal bir davranış biçiminin gelişmesini sağlar. Özellikle kentsel kamusal yapılar, temsili mekanın barındırdığı çağrışımlarla kentsel ve toplumsal belleğin üretiminde, sürdürülmesinde önemli rol oynarlar. Lefebvre (1991) hem üreten hem de üretilen mekanın toplumsal ilişkilerle şekillendiğini ve bunlara yön verdiğini ileri sürmektedir.

Kendine kentte yer açmak isteyen politik güç, tarihsel katmanların çeşitliliğine katkıda bulunacağı gibi, geçmişin üzerini kapatma yolunu da seçebilir. Bu noktada Al (2011) gücü bulunduran siyaset kolektif belleğin anımsama yoluyla bugüne getireceklerinin kararını alarak toplumsal kimliğin inşasına yön vereceğini savlamaktadır. Diğer bir deyişle, politik hakim güç belleğin ve kimliğin sürekliliğini etkileyerek geleceğe taşınan değerler karar verme mekanizmasına dönüşür. Temsili mekan, politik erk ile şekillenen ve onun geleceğe taşımaya karar verdiği kadarına razı olmak durumunda kalacaktır. Bu kentsel değişim süreci kimliğin okunurluğunu, mekanın algılanmasını kökten değiştirebilir. Fiziki uyaranla toplumsal hafızada şekillenen temsili mekanın değişimi toplumsal belleğin kararmasına, hatta silinmesine neden olacaktır.

Çok katmanlılığın sürdürülmesi ve toplumsal hafızanın eklenerek aktarılması kültürel çeşitlenmeye imkan vermektedir. Bu sürecin kesintiye uğratılması veya bazı bölümlerinin tahrip edilmesi kentsel kimliğin ve kültürel kodların kaybolmasına neden olur. Eskinin yıkımı üzerine gelen yeni, bu mekandan bağımsız, geçmişinden kopuk toplumsal sembol üretimine yol açacaktır. Kültürel tabakaların izlerinin kapatılması, geçmişin yıkımıyla elde edilen bir üretim sonucu oluşması, bu yeni imgeyi barındıran mekanı kimliksizleştirecek ve toplumun önemli bir bölümünce içselleştirilmeyecektir.

Mekânsal yapılanma toplumun farklı dönemlerde ürettiği sosyal ilişkilerin yanı sıra baskın politik ve ekonomik yaklaşımların meydana getirdiği örüntülerden de oluşmaktadır. Baskın politik yaklaşım aynı zamanda bu mekânsal yapıların ve toplumsal tabakaların sürekliliğinin belirleyicisi olmaktadır. Günümüzde baskın politik güçlerin farklılaştığı, fakat en genel haliyle hakim ekonomik yaklaşımın neo-liberalizm olduğu söylenebilir. Ancak, bugün karşılaştığımız kentsel mekânsal yapılanmanın ve artan piyasa güçlerine dayalı gelişmenin arkasındaki ana neden sadece neo-liberal politikalarla ilişkili değildir. 2000 sonrası dönemde bir taraftan devlet kentsel alanda kendi varlığını vurgulamak için daha güçlü bir şekilde mekana müdahale etmekte, bir yandan da neo-liberal ekonomik politikaların kente girme imkanı tanınmaktadır. Kısaca, devletler sadece kendilerine dayatılan bir ekonomik düzene pasif olarak tepki vermemekte, ancak ekonomik yapının olanaklarını kolaylaştırıcı uygulamaların yanı sıra kendi otoriter gücünün de mekanda yer almasını istemektedir. Devlet müdahalelerinin aşındığını savunan neo-liberal söylemler bu yeni dönem için geçerli değildir. Aksine, devlet yeni koşulları benimsemek ve sosyal ve ekonomik krizden çıkmak için girişimciliği artırmanın yanı sıra kendi müdahale alanını büyütmektedir. Brenner ve Theodore (2005:102) "(neo-liberalizmin) devlet kurumlarının aktif olarak piyasa temelli yasal düzenlemeleri yapmak üzere seferber olduğu devlet-ekonomi ilişkilerinin karmaşık bir yapısını oluşturduğunu" ileri sürmektedir. Devletin mekânsal kararlarda daha fazla yer aldığı neo-liberalizmin bu yeni evresinde neo-liberal ekonomik ve neo-liberal olmayan politik stratejiler melez olarak görülmektedir (Fuller ve Geddes, 2008:257).

Devlet kentleri sosyal ve siyasi hedefleri gerçekleştirmenin ortamı ve aracı olarak tanıttığından özellikle mekânsal politika ve planlama üzerinde merkezi ve yerel yönetimlerin rolleri yeniden tanımlanmaktadır (Eraydın, 2012). Bu tür hedefleri gerçekleştirmenin aracı haline gelen kentsel planlamanın çerçevesi çözülmeye başlamıştır. Kapsamlı planlama önemini kaybetmeye başlamış ve yerini parçacıl uygulamalara bırakmıştır. Ekonomik değerlerin oluşturulması banliyölerde arsa geliştirmeye ve mevcut kentsel parçaların dönüşümüne bağlı hale gelmiştir. Parçacıl planlama ve planlamada ekonomik kazanç odaklı bir yaklaşım kentsel büyüme için esneklik ve proje bazlı gelişmelere yol açmaktadır (Eraydın, 2012). Refah

devleti döneminin sistematik ve bütüncül ele alışının aksine yeni dönemde devlet akut sorunlara anında çözüm getirme yönelimindedir.

Böylesi bir politik ve ekonomik yapının içinde kamusallığın kapsamı ekonomik elitlere karşı güç kaybetmeye başlamıştır. Süregelen özelleştirme politikaları yanı sıra, devlet özel mülkiyet altında olan, tarihsel ilişkileri kırılan ve sınırlı erişime maruz kalan neo-liberal kentlerin kamusal alanlarını üretmektedir (Cybriwsky, 1999:224). Kamusal alan ve yapıların yer seçimi, kullanımı, mülkiyeti ve sürekliliğinde devlet mekansal kararlar üretmektedir. Bu merkezi otoritenin siyasi ve ekonomik yapısının temsilcisi olan kamu yapılarının kentsel planlama ve politika çalışmaları açısından derinleştirilmesi gerekmektedir.

Bu çalışma, ideolojik, politik ve ekonomik yapıdaki değişimleri kentsel bellekte simgesel bir değere sahip olan kamu yapılarına odaklanarak incelemektedir. Amaç, ülkenin deneyimlerini, siyasi ve ekonomik dönüşümlerini göz önünde bulundurarak, Denizli'deki Endüstri Meslek Lisesi Taş Atölyelerinin modernite ideallerine dayanan kuruluşundan modern harabeye dönüşme sürecini aktarmaktır. Baskın siyasi söylemi imgeleyen bu atölyelerin kentsel tasarım ve mimari açıdan ürettiği değerleri dikkate almıştır. Çalışmanın kaynağını erken Cumhuriyet döneminden bugüne gelen hakkındaki birincil (mahkeme kararları, bilirkişi raporları, plan kararları, uydu görüntüleri) ve ikincil (araştırma makaleleri, derlemeler) yayın ve görsel kaynaklar oluşturmaktadır.

Modern Kurgunun İçinden Modern Harabelere: Denizli Taş Atölyeleri

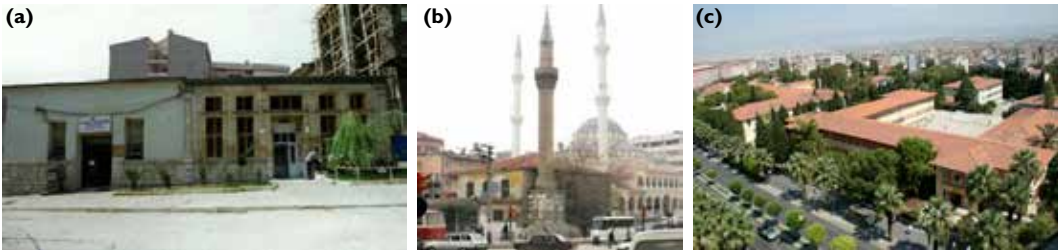
Denizli her ne kadar Ankara gibi 'yoktan var edilen' kent olmasa da dönemin modern merkezi bir aks çevresinde gelişme eğilimine yaklaşmıştır. Geleneksel merkezi alanını "koruyarak", bu yeni merkezin erken Cumhuriyet dönemi mimarisine ev sahipliği yapmıştır. Dönemin kendine has mimari ve stilistik üslubu ve ekonomik modeli doğrultusunda şekillenen kent merkezi günümüzde yeni mekânsal organizasyonlarla biçimlenerek çözülmeye başlamıştır.

Kent çekirdek yerleşimi olan Kaleiçi çevresinde gelişmeye başlamış; ticaret ve zanaat bedesten ile örgütlenmiş ve yer-

leşim organik olarak bu ekonomik etkinlik etrafında oluşmuştur. 1960 dönemine kadar ilerleyen plansız dönemde, demir yolunun kente gelişi, iki katlı dağınık gelişim, kale surlarının yıkılmasına sahne olmuştur.

Kentin ilk nazım imar çalışmaları 1960 yılında İller Bankası tarafından yaptırılmıştır (Özkan, 2010). Plan, 1995 yılı hedeflenerek 500 hektarlık alanda 85,000 kişilik nüfus projeksiyonu öngörüsü ile hazırlanmıştır. Bu plana göre kentin kuzeyi sanayi kullanımına, güneyi ise doğu-batı ekseninde konut kullanımına ayrılmıştır. Nüfus hedefinin 1975 yılında aşılması, sanayi alanları çevresinde oluşan yasa dışı konut kuşakları, göç eden nüfusun çevre köylerle kentsel alanı bütünleşmesi nedenleriyle ilave imar planları kentin gelişimini biçimlendirmiştir. 1983 yılında yine İller Bankası tarafından ilk üst ölçekli planlama çalışması olan 1/25,000 ölçekli Çevre Düzeni Planı hazırlanmıştır. Bu süreçte, 1991'de Kaleiçi bölgesi arkeolojik sit alanı olarak belirlenmiş, 1998'de Kaleiçi yapılaşma koşulları uygulanmaya başlamıştır (Özkan, 2010). Ardından, 2005 yılında 460,000 kişilik nüfus projeksiyonunu hedefleyen üst ölçekli plan çalışmaları 1994 yılında onaylanarak yürürlüğe girmiştir. 2000 sonrasında piyasanın belirleyici etkileri kentlerde yeni tüketim odaklarının oluşmasına neden olmuştur. Bu dönemde kent merkezinin dışında yeni gelişim odakları yaratan alışveriş merkezleri yer seçmiştir.

Kent toplumsal belleğin sürekliliği ile ilk imtihanını bu dönemde surların yıkılmasıyla vermiştir. Koruma kentin önemli bir sorunu olmuş, pek çok tarihi yapı günümüze değin ulaşamamış, varlığını sürdürenler ise işlev değişikliğine uğramış, terk edilmiş ve ya atıl bırakılmıştır. 1246 yılında Selçuklular tarafından inşa edilen tarihi hamamın bir bölümü bir tekstil firmasının satış mağazasına haline gelmiş (Şekil 1a), bir başka Selçuklu eseri olan Ulu Cami ise surlarla aynı kaderi paylaşarak yıkılmış, yerine daha büyük bir cami inşa edilmiştir (Şekil 1b). Kentin geleneksel çekirdeğinin kimliksizleşmesi sorunu erken Cumhuriyet dönemi yapılarına da sirayet etmiştir. Eski valilik yapısının yetersiz kalması üzerine kentin merkezinde bir meydanı de içerek biçimde yeni valilik binası yapılmıştır. Yeni valilik projesi kapsamında Kız Meslek Lisesi yıkılmış, bu alan otoparka dönüştürülmüştür (Şekil 1c). Eski valilik ise Merkezefendi Kaymakamlığı olarak hizmet etmeyi sürdürmektedir.

Şekil 1. Denizli kent merkezindeki yıkılan veya dönüştürülen tarihi yapılar. (a) 1a. Bir bölümü satış mağazasına dönüştürülen Germiyanogullari Hamamı. (b) 1b. Yıkılan Ulu Cami ve yeni Ulu Cami. (c) Yıkılan ve otopark alanı olarak kullanılan Kız Meslek Lisesi (Kaynak: Anonim, 2015; Anonim, 2016).

Taş Atölyelerin Modern Kurgusu

Mekan üzerinde verilen politik baskınlık mücadelesinin son kurbanlarından birisi de Taş Atölyeler olarak seçilmiştir. Taş Atölyelerin günümüze değin nasıl bir süreçten geçtiğini ve süreci etkileyen sosyal, politik, ekonomik nedenler anlaşılmalıdır. Kamu yapılarının yer seçimleri kentsel alan üzerindeki ekonomik ve siyasi güçlerin beklentilerini anlamak için çok önemlidir. Uluğ'a göre (2000:28) "devletler mekan yaratmak ve egemenlik ilişkileri sürdürmek için yapıyı çevreye bir anlam atfederken, kentsel tasarım ve mimarlık kanalıyla ideolojik etkiler oluşturmaktadır". Öte yandan, bu ilişkiler kentsel belleğin sürekliliğinin de belirleyicisi haline gelmiştir. Bu nedenle, erken Cumhuriyet döneminden başlayan kuruluş idealleri ve toplumsal hafızada simgesel değerinin değişimi aktarılacaktır.

Yeni rejimle birlikte 'ulus' yaratılması anonim ilişkiler kuran bireyler arasında ortak bir kültür ve kimlik arayışını zorunlu kılmıştır. Geleneksel sembol ve tanımlardan uzak bir millet algısı yaratılırken genç Cumhuriyetin gücünün ve vizyonunun simgelenmesi hedeflenmiştir. Modernite ve ulus yaratımı Türkiye'de her ne kadar "devlet-merkezci" bir model olsa da toplum çağdaş ve ilerlemeci bir gelecek kurgusunu benimsemiştir (Keyman, 2004). Farklı etnik yapıdan insanların belli bir coğrafyada milletleştirilmesi yoluyla homojen bir kimlik üretilmiştir. Milli kimlik merkezli yeni yapılar oluşturulması ve eski unsurlara üstün gelen ulusal simgelerin belirlenmesiyle, geleneksel birimler modern kurumların içinde eritilmiş ve kökten bir dönüşüm yaşamıştır.

Radikal dönüşüm hem kentsel mekandan beslenecek, hem de izleri mekanda okunacaktı. Bu dönemde kent planlama kentsel alanda kamusal mekanların yaratılmasını ve modern toplumsal pratiklerin inşa edilmesini hedeflemektedir. Erken Cumhuriyet döneminde, planlama yaklaşımı dönemin siyasi ve ekonomik düzenini yansıtmaktadır. Erken Cumhuriyet döneminde kamusal binalar ve meydanlar ulusu yalnızca barındırmakla kalmayıp, aynı zamanda temsil ederler görüşü temele alınmıştır. Yeni mekansal davranışlar edinen bireylerin batılı bir yaşam tarzı ve görgü kurallarını deneyimlemesi amaçlanmıştır. Bunun için, kentin yeni merkezi alanında rejimin ideolojisini temsil edecek kentsel kamusal yapı ve alanlar yaratılmıştır, böylece kamusal mekanlar, meydanlar, anıtlar ve mimari yoluyla yeni rejimin mekansal pratikleri oluşturulmuştur. Bu sayede devlet yalnızca yapılarla sembolize edilmemiş, mekanla karakterize edilmiştir (Türkoğlu Önge, 2010). Bu bağlamda, Ankara'nın öncülük ettiği Anadolu'nun diğer kentlerinde de kamusal alanlar modern ve çağdaş sosyal yaşamın oluşmasında model olmuştur (Tanyeli, 1997). Kentin sosyal ve fiziksel bütünleşmesini sağlamak, fiziksel değişime ayak uyduracak yeni bir sosyal yapının oluşması amaçlanmıştır. Bireyleri bütünleştirecek ve yeni mekansal davranışların pratik edileceği bu kamusal mekanda eşitlik, birlik ve demokrasi ilkeleri doğrultusunda kentin sosyal karakterinde bir değişim hedeflenmiştir.

Ekonomik rasyonalizasyon süreci ve toplumsal gelişmenin temelinde bilimsel bilgi ve üretim yer almaktadır (Keskinok, 2010). Bu dönemin ekonomik kalkınma anlayışını sınırlı sermaye birikiminin neden olduğu az gelişmişlik içinde devlet eliyle yapılan ve işletilen, çoğunlukla birinci sektöre dayalı, sanayi üretimi oluşturmaktadır. Bilimsellik ve teknik aklın yerleştirilmesi, kurumsallaşması ve üretimle entegre edilmesinin araçlarından biri de sanat ve meslek okulları olmuştur.

Taş Atölyeler, Yusuf Batur Endüstri Meslek Lisesinin uygulama birimleri olarak inşa edilmiştir. Mimarı erken Cumhuriyet döneminde Türkiye'nin ulusal mimari yaklaşımını oluşturmak üzere davet edilen Alman Mimar Paul Bonatz'ın asistanı ve öğrencisi olan Selçuk Milar'dır. Bonatz, 1940larda Ankara'da Saraçoğlu Mahallesi'nin tasarımı, Sergievi'nin Opera Binasına dönüşümü gibi önemli projelere imza atmıştır. Milar'ın Bonatz ile olan usta-çırak ilişkisi ise görev aldığı Milli Eğitim Bakanlığına bağlı Erkek Teknik Eğitim Müşavirliği Mimari Bürosunda başladı. Selçuk Milar İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Mimarlık Bölümü'nde aldığı eğitimin ardından Bonatz'la birlikte çalışmalarda bulunmuştur. Denizli Yusuf Batur Endüstri Meslek Lisesi ile birlikte yıkılan Malatya Erkek Sanat Okulu Milar'ın önemli eserleri arasındadır.

Hükümet binası, Kız Meslek Lisesi, Endüstri Meslek Lisesi, Gazi İlkokulu gibi yapıların bir arada konumlandığı bir alanda yeni kent çekirdeği meydana gelmiştir. İdari fonksiyonlara da ev sahipliği yapan bölgeyi sınırlayan Gazi Mustafa Kemal Bulvarı alanın iyi tanımlanmasına ve geleneksel merkezle bağlantının güçlendirilmesine katkı koymuştur. Bu yapıların bir arada konumlanması ve iki katı geçmeyen yükseklikleri ile bu yeni yapılaşma Denizli'nin genel silüeti ile entegre olmuştur. Bu yaklaşım insan ölçekli ve çevresiyle uyum içinde bir tasarım sağlamaktadır. Yapılar ve açık alanları oranlarda ve hacimlerde bir uyum sunmaktadır.

Taş Atölyeler inşa edildiği dönemin ekonomik rasyonalizasyon yapıyla örtüşen bir mimari yaklaşım taşır. 1929'daki küresel ekonomik kriz, içe dönük ekonomik yapı ve ulusçuluk anlayışıyla özdeşleşen bir üslupla ve yerel malzemelerin kullanımıyla kamuya ait yapılar biçimlenmiştir (Aslanoğlu, 1980). Bu dönemin mimari kültürü modern olanı milli olanla uzlaştırma çabasından ibarettir (Bozdoğan, 2002:19). Taş Atölyeler, yapı teknikleri, biçim ve malzeme açısından yalın ve modern izler taşımaktadır. Yeni politik düzen Osmanlı izlerini terk ettiğinden, mimari çalışmalar da geleneksel mirastan arındırılmış ve tasarımlar öncelikle yabancı mimarlara bırakılmıştır (Kaçar, 2010:54). Yabancı mimar ve kent plancıların da yetiştirdiği yerli mimarlar benzer bir üslupla kentlerin düzenlenmesinde önemli rol oynamışlardır.

Kamu yapıları cepheleri, hacimleri ve ölçekleri izleyicileri görsel olarak uyararak kamusal alanın yaratılmasına katkı koyarlar. Bu bilinçle, erken Cumhuriyet dönemi yapılarının kübik

formları ve net geometrik biçimleri toplum için yeni mekansal düzen hakkında bir imaj oluşturmaktaydı. Cephelerin sadeliği bireyler arasındaki homojenliği vurgulamakta, abartılmamış süslemeler ve yalınlık mimarlıkla birlikte devrimci fikirleri ortaya koyma amacı gütmektedir. Dönemin modern mimarisi, sanayileşmekte olan bir ülkenin yeni ihtiyaç ve imkanlarına göre şekillenmektedir. (Bozdoğan, 2002:16). Modern formların süssüz basitliği ve sadeliği rasyonellik ve ekonomik yapının uzantısı olarak görülmektedir. Erken Cumhuriyet dönemindeki mimari işlevsellik ve rasyonalite üzerine kurulmuş, gelenekselliği ve taklit yoluyla üretimi reddetmiştir (Aslanoğlu, 1980; Bozdoğan, 2002).

Dönemin ortak mimari dilinin bir örneğini sergileyen Taş Atölyeler, birbirine paralel üç adet basit ve geniş hacimden ve bunları Hükümet Konağı yönünde bir arada tutan bir dik-dörtgen bir hacimden oluşmakta, bu yapıyla merkezi otorite ve rejime işaret etmektedir. Tasarımında birbirine paralel doluluklar ve bunların ortasında avlu tipi boşluklar yaratılmıştır. Bununla beraber insan ölçeği tasarımı korunmuş, yapılar yatay olarak tasarlanmıştır. Atölyelerin yapısında çevresindeki diğer yapılarla simetri, orantı, eksensellik ve cephe ayrıntıları bakımından ortak bir dil yakalanmıştır. Böylece, silüette bütünlük yaratılmıştır. Uluslararası üslubun baskın olduğu ve yeni ya da asri mimarlık görüşüyle üretilen bu atölyeler süslemelerden arındırılmış yalınlık, biçim-işlev birliği, iskelet sisteminin kullanımı, kübik kütle ve uzun açıklıklara sahiptir. Bu yapılaşma Cumhuriyetin ideolojisine eşlik eden modernitenin görsel ve somut bir uzantısı olmuştur.

Erken Cumhuriyet döneminde, ulusal bilincin kurulmasına ve ulusal birliğin perçinlenmesine yardımcı olmak üzere kentin mekansal örüntüsü içinde kamusal alanlar yaratılmıştır. Bu vizyonun ürünü olarak, dönemin kent planlama deneyimi bütüncül bir yaklaşım benimsemiştir. Güçlü bir merkez tanımı yapılmış, birimler arasındaki ilişkilerin kurulması ve erişilebilirlik amaçlanmıştır. Mekan üretiminde kamusallığa önem verilmiş, meydanlar ve toplanma mekanları kamu eliyle üretilmiştir. Batılı bir yaşam biçimi ve pratiklerin kazandırılması hedeflenmiştir. Mimaride ise, yerel malzeme ile işlevselci, yalın, insan ölçekli ve modern bir üslup kullanılmıştır. Özetle, devlet, kendi politik ideallerin gerçekleştirilmede ve topluma aktarmada kamusal yapıları bir araç olarak kullanmıştır. Taş Atölyeler bu yaklaşımın bir ürünüdür ve kentsel bellekteki yeri tüm bu çerçevenin içinde ele alındığında anlaşılabilir, bu sayede nasıl bir varlık değeri taşıdığı görülebilir.

Yeni Mekânsal Organizasyonlar ve Çözülme

Kentin gelişimine yön veren politikalar 2000lere gelindiğinde bir yandan neo-liberalizm ile sürekli gevşeyen bir planlama yaklaşımı, diğer yandan ise mekansal kararları merkezîyetçi bir tutumla yürüten bir yönetim modeli ile belirlenmektedir. Kentler piyasanın belirleyiciliğinin yanı sıra merkezi yönetimin

Şekil 2. Taş atölyeler (Kaynak: Anonim, 2015).

müdahale alanını genişletmesine sahne olmaktadır. Liberal sistemdeki sınırlı devlet müdahalesi tezine karşı, 2000lerde gelinen dönemde, devlet piyasa güçlerine karşı kentte müdahalesini artırmaktadır. Neo-liberal politikalar kar-odaklı bir yaklaşımla arazi kullanımını etkilerken, devlet mekansal yapıya hükmetmektedir. Bu çelişki Türkiye’de neo-liberalizmin bu aşamasının nasıl yaşandığını göstermektedir.

Bir yandan neo-liberal ekonomik politikaların belirlediği kentsel rant ve değere el koyma mücadelesi, diğer yandan otoriter devlet müdahalesiyle biçimlenen ve yeni mekânsal örüntüsünü kurmak isteyen politikalar, pek çok kentte olduğu gibi, Denizli örneğinde kent merkezinde vücut bulmaktadır.

1930’ların Cumhuriyet ideolojisini yansıtan kamu yapıları birer birer fonksiyonları yitirmeye veya terk edilmeye başlamıştır. 2000 sonrası dönemde merkezi yönetimin politik ve ekonomik sistemdeki baskınlığını sergilemek için kent merkezine müdahalesi görünür hale gelmektedir. Her iki dönemin politik yaklaşımlarının ortak mekânsal amacı gücü sergilemektir. Ancak, ulusal birlik ve egemenliğin sembolik anlamı yeni politik ideolojilerle birlikte giderek azalmıştır. Yeni alt-merkezler yaratarak kent merkezinden uzaklaşan kamusal kullanımlar ve yurttaş-birey bilincinin kazanıldığı ve artık harabeye dönüşen kamusal alanlar merkezin prestij kaybına neden olmaktadır. Kent merkezini yeniden şekillendiren politikalar ve uygulamalar modernite anlatısının üzerini örtmektedir.

Politik karar ve ekonomik yapının değişiminin sonucu olarak, 1930ların kuruluş çabalarından günümüze kamusal yapıların sembolik anlamı toplumsal belleğin etkisiz elemanı haline gelmiştir. Kapatılan okullar, yıkılan yapılar, kullanımı değiştirilen veya bakımsız bırakılan her kentsel kamusal öge yalnızca kentin fiziksel görüntüsünü değiştirmemekte, toplumun sembolik, politik ve sosyal gücünü de etkilemektedir. Erken Cumhuriyet döneminde üretilen kamusal mekan ve sosyal pratikler yeni uygulamalarla depolitize edilmektedir. Özellikle 2000 sonrası uygulamaların mekânsal tezahürü kent merkezinin içinde yaratılan çöküntü alanları, modern harabelerdir (bakınız Şekil 2).

Toplumun belleğinde sıradan bir okuldan farklı olarak bir modernite projesinin parçası olduğu hissini çağrıştıran Taş Atölyeler ve çevresi, burada yenileme yapılamaması, öğretimin kesilmesi araç yollarıyla ana yaya akımından uzaklaşması sebepleriyle kullanılmayan, atıl bir kent parçası haline gelmiş-

tir. Bu atıl parça kendiliğinden varlığını sürdürürken toplumsal bellekteki önemi giderek azalmakta, toplumsal kimliğin uyarını rolünü koruyamamaktadır.

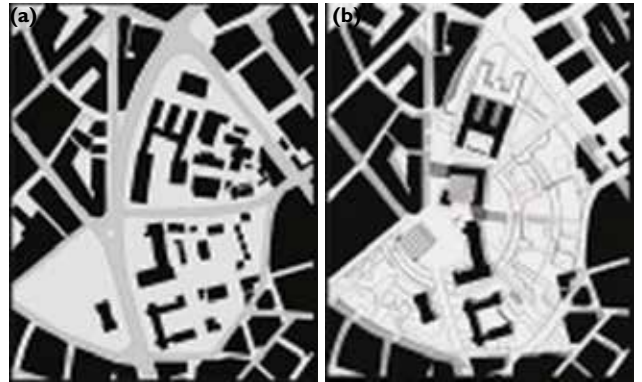
Kent merkezinin yeniden ayağa kaldırılması amacıyla, Denizli Valiliği yaklaşık 53 bin metrekarelik kullanım alanının çevresindeki meydan ve bununla bütünleşik yönetim ve kültür hizmetleri verilebilecek “Denizli Hükümet Konağı Mimari Projesi ile Yakın Çevresi Kentsel Tasarım Projesi” yarışmasını açmıştır. Bu sırada alandaki mimari mirasın korunmasına dikkat çekmek üzere, Mimarlar Odası’nın öncülüğünde “Denizli Geleceğini Arıyor” temalı sempozyum gerçekleşmiş, bunun sonuç bildirisini yarışmacılarla paylaşmıştır. Sempozyumda öne çıkan “...Cumhuriyet döneminin yapılarının yer aldığı, cumhuriyetin yapılaşma eğilimlerinin okunabileceği bir alandır. Bu alanda yer alan yapılarda izlenen değişik dönem mimarisi bir zenginlik yaratmaktadır. Alanın temsil ettiği cumhuriyet dönemi kimliğinin kentsel bellekte yer alması gerekir” ifadesine paralel olarak alanda yer alan Kız Meslek Lisesi, Taş Atölyeler, Eski Valilik Binaları korunması gerekliliği ifade edilmiştir (Mimarlar Odası, 2009; 3). Öne çıkan koruma yaklaşımıyla, sempozyumun sonunda Mimarlar Odası ve Denizli Valiliği arasında bir protokol imzalanmıştır (Denizli Valiliği, 2009). 11.06.2009 yılında imzalanan Yeni Hükümet Konağı ve Meydan Projesi ile ilgili protokol Tutanağına göre “Eski Hükümet konağı ve Endüstri Meslek Lisesi’ndeki taş binalar mutlaka korunacaktır” ifadesi yer almaktadır. Bu protokol gereği olarak, yarışma sonunda birinci seçilen Mimar Yavuz Selim Sepin’in ekibinin projesinde “Yeni Valilik Binası, kent belleği açısından eski Valiliğin yakınında ve Denizli’nin tarihi dokusu dikkate alınarak Lise Taş Atölye binaları-Eski valilik-Kız Meslek Lisesi yapılarının oluşturduğu bant üzerinde yerini bulmuş; yöre ve çevresinin mimari, tarihi ve kültürel özelliklerine yabancı olmayan, çevre yapılarla bütünleşen, aynı zamanda yeni ve çağdaş bir yapı öngörülmüştür” denilmiştir (Sepin, 2009). Projenin merkezi alan dokusunda öngördüğü değişim Şekil 3’te gösterilmiştir.

Şekil 3. Denizli kent merkezi, 1990’ların sonu (Kaynak: Google haritalar, 2015 (Sepin, 2009 içinde)).

Uygulama aşamasında ise birinci seçilen projeden önemli kopmalar görülmektedir (bakınız Şekil 4). Projenin hayata geçme sürecinde, korunması protokol ile güvence altına alınan ve projede yer verilen Vali Vefki Ertür Kız Meslek Lisesi 18 Haziran 2010 tarihinde yıkılmıştır. Protokole ve projenin korumasına rağmen, kız meslek lisesinin yıkımının önüne geçilememiş, alan günümüzde otopark haline gelmiştir. Kent meydanı projesi kapsamında taş binaların atölye olarak kullanıldığı Şehit Öğretmen Yusuf Batur Endüstri Meslek Lisesi’nin okul binası 2010 yılında yıkılmış ve projeye göre Yeni Valilik bu alanı da içerecek biçimde yerleşmiştir. Yarışmada birinci seçilen projenin diğer bölümlerinde de birebir uygulama yapılamamış, bulvarın yer altına alınması önerisi hayata geçememiş, bu şekilde kazanılacak alanda meydan yaratılamamış, yeşil bant kurgusu oluşturulamamıştır (Şekil 5).

Denizli Valiliği’nin imzaladığı protokolda önemli bir kopuş oluşturacak başka bir konu ise projede mutlaka korunması gereken alan olarak belirlenen Taş Atölyelerini ilgilendirmektedir. Taş Atölyeler konumu gereği kent merkezinde büyük bir alan üzerinde konumlanmakta ve önemli bir ekonomik değer taşımaktadır. Konumu ve arsa değeri Atölyelerin bulunduğu

Şekil 4. Denizli kent merkezi dokuları, (a) eski kentsel doku, (b) projenin önerdiği kentsel doku (Kaynak: Sepin, 2009).

Şekil 5. Denizli tarihi ve erken cumhuriyet dönemi merkezi alanı günümüzdeki hali (Kaynak: Google haritalar, 2015).

alan üzerinde çeşitli kullanım fikirlerinin oluşmasını tetikle-mektedir. Ortaya atılan önerilerden biri de Denizli'nin arkeolojik mirasının sergileneceği bir arkeoloji müzesi oluşturulmasıdır. Mimarlar Odası'nın düzenlediği Sempozyumun sonuç bildirgesinde yer alan maddede konuyla ilgili olarak, "arkeolojik müze merkeze fazla yük getireceğinden ve büyüme olanağı olmadığından, kazı alanlarında, kendi yerlerinde arkeoloji müzesi yapımı teşvik edilmelidir" denilmekte ve bu yapılarda kentin tarihi ve kültürel yaşantısını arşivleyen bir kent müzesi yapılması önerilmektedir. Ancak, Arkeoloji Müzesi yapımı için Denizlili bir işadamına ait holding ile Kültür ve Turizm Bakanlığı arasında imzalanan protokolün ardından Bakanlık, Taş Atölyeler'in yıkılması için başvuru yapmıştır. Başvuruyu değerlendiren Aydın Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu, binaların taş olmadığı ve betonarme olduğu gerekçesiyle Bakanlığın istemini 06.12.2013 tarih ve 2216 sayılı karar ile kabul etmiştir. Bu kararda gerekçe olarak "taşıyıcı sistemi betonarme karkas olan ve dış duvarların dışta kaba yontu taş, içte dolu tuğla ve sıva olan yapıların 2863 sayılı Kanununun 7. Maddesi kapsamında kültür varlığı özelliği göstermediği" ileri sürülmüştür (Aydın Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu, 2013).

Koruma Kurulu'nun kararına karşın Mimarlar Odası, Denizli İdare Mahkemesi'nde yürütmenin durdurulması istemi ile 17.12.2013 tarihinde Kültür ve Turizm Bakanlığı'na dava açmıştır. Oda, bu alanda Denizli Arkeolojisi Müzesi için hazırlanan avan projeye ve Endüstri Meslek Lisesi Taş Atölyeleri'nin tescil edilmesini reddeden Aydın Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu kararına itiraz etmiştir. Mahkeme heyeti, bilirkişi raporuna başvurmuş ve Taş Atölyeler'in kültür varlığı niteliği taşıyıp taşımadığı tespitinin yapılmasını istemiştir. 16.06.2014 tarihli ilk Bilirkişi heyeti raporu sonucunda "...dava konusu parselde yer alan taşınmazların kültür varlığı niteliği taşıdığı" kanaatine varılmıştır. Ancak mahkemeye sunulan bu raporun anılan tespit işlemini aşarak taşınmazın nasıl kullanılabilir hale getirileceği, nasıl bir kullanıma özgüleneceğine ilişkin ifadelerle yer vermesinden dolayı bilirkişi raporunun yeniden düzenlenmesini istemiş ve buna istinaden hazırlanan 09.09.2014 tarihli bilirkişi raporunda "... (taşınmazların) kültür varlığı niteliği taşıdığı" kanaati yinelenmiştir. Mahkeme 06.02.2014 tarih ve 2014/138 sayılı dosyasında konuyla ilgili yürütmeyi durdurma kararı almıştır. Ancak, alınan kararda Bilirkişi Heyeti raporunun nihai karara varmak için yeterli olmadığı görüşü çıkmış, bu doğrultuda yürütmenin durdurmanın devamına ve değerlendirmenin devam etmesine karar verilmiştir. İdare Mahkemesinin kadrosunun değişmesi; Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın bilirkişilerin görevden alınıp yeni bir heyetin kurulmasını talep etmesi; Mahkeme heyetinin bu isteme olumlu görüş vermesi; kurulan yeni heyete Mimarlar Odası'nın itiraz etmesi; ve bir başka bilirkişi heyetinin oluşturulması ile dava süreci devam etmektedir.

Tüm bu süregelen yapı içinde ulus-devlet kurgusunun çizildiği kent mekanları ve öğeleri zaman içinde ideolojik ve ekono-

mik eksenindeki sapmalara paralellik göstermiş, niteliksizleştirilen kent merkezi ve kamusal alanlar beraberinde taşıdıkları sembolik anlamları da yitirmeye başlamışlardır. Günümüzde kamusal kullanımdan arındırılmış kendi haline bırakılan Atölyeler "modern harabeler" haline gelmiştir. Modern kurgusuyla birlikte erken Cumhuriyet dönemi kimliğini okutan Atölyeler bölgenin başlıca elemanlarından biri olması sebebiyle ontolojik olarak madde özelliğini koruyabilse de süreç ve değer özelliklerini yitirmeye başlamıştır.

Atölyeler, 20. yüzyıl mimarlık mirası açısından teklik, anı, belge ve özgünlük değeri taşımaktadır. Parçalı mekan kurgusuna ve planer düzenlemelere sahip mimari özellikleri, yalın hatların oluşturduğu mekan ve cephe detayları, betonarme ve taşın bir arada kullanıldığı yapım tekniği ve herhangi bir yapısal hata, hasar taşımayan strüktürü ile döneminin mimari dilini yansıtan ve bugüne taşıyan önemli bir yapıdır. Öte yandan, kentsel doku içinde mimari dil, malzeme kullanımı, fonksiyonu açısından bütünün parçası rolünü üstlenmekte, yoğun yapılaşma içinde kentte boşluklu alanlarıyla birlikte nitelikli bir çevre sunmaktadır. Kentsel bellek açısından ise, erken Cumhuriyet dönemi eğitim ve üretim projesinin bir temsilcisi olarak çevre yapılarla birlikte ve konumlandıkları bölge açısından yapıldığı dönemin tarihi izleri ve toplumsal katmanlarından birini oluşturmaktadır.

Sonuç

Toplumsal bilincin inşasında kültürel olarak eklenilen ve bu sayede geleceğe taşınan çok katmanlılığın gerekliliği düşünüldüğünde toplumun belli bir dönemine ait yapıları çevresini reddetmek yanlına düşülmemelidir. Erken Cumhuriyet dönemi ile özdeşleşen kentsel simgeler topluma 'öteki geçmiş' olarak sunulmamalıdır. Elbette çağın ihtiyaçlarının karşılanması kentsel dönüşümler doğuracaktır ancak politik gücün geleceğe taşınan geçmişi seçmesi ve bu kararlar kentsel kimliğe zarar vermesi telafisi mümkün olmayan sonuçlara yol açacaktır. Toplumsal hafızanın içinde yer bulması istenmeyen 'ötekiler' için toplumsal ve hukuki süreçlerin işletilmesi kentsel kimliğin sürekliliği için hayati önem taşımaktadır.

'Arkeoloji Müzesi' yaptırılması amacıyla Taş Atölyeler'in yıkılması ve bulunduğu alanın müze için kullanıma açılması önerilmiştir. Aydın Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu kararına göre Atölyelerin taş olmadığı, bu sebeple kültür varlığı özelliği göstermediği ileri sürülmüştür. Tüm bu bahsi geçen yargı süreci içinde düşünülmesi gereken en kritik nokta yapılması öngörülen Arkeoloji Müzesi ve yeri değil, Taş Atölyeler'in kentsel simge olarak toplumsal bellekteki önemidir.

Kentsel kamusal mekanın inşasının anlaşılması için Türkiye'de politik ve ekonomik yapının değişiminin ve bu yapılarla birlikte mekanda ortaya çıkacak yönetim ideallerinin anlaşılması gereklidir. Bu nedenle ülkenin kuruluş aşamasından başlaya-

rak ulusal kompozisyondaki değişimlere koşut olarak gelişen kentsel mekânsal yapılanmanın nasıl değiştiği izlenmeli ve doğru analiz edilmelidir. Değişen politik ve ekonomik yapının mekanda kendini görünür kılmaya çalışması kendinden önceki kentsel katmanların silinmesini, niteliksizleştirilmesini veya depolitize edilmesini sağlayabilir. Böylesi bir ideolojik eksen kaymasının mekanla hesaplaşması kentsel bellekte geri dönülemez zararlara yol açabilir. Bu nedenle, çalışmada konu edilen Taş Atölyeler'in yıkımı ve yerine müze yapılmasının kamusal alanda işlev değişikliği olarak görülmesi konunun yanlış irdelenmesine sebep olur.

Taş Atölyeler erken Cumhuriyet dönemi eseridir; 20. yüzyıl mimarlığının kentteki ender temsilcilerinden birisidir; bu dönemin kimliğini yansıtan bir bölgede yer almaktadır; çevresindeki eski Hükümet Konağı, Etnoğrafya Müzesi, Gazi ilkokulu, tarihi hamam ile birlikte bir bütünlük taşımaktadır; kentsel bellekte önemli bir yeri vardır ve belge özelliği taşımaktadır; Cumhuriyet döneminde kente eklenmiş ve dönemin izini taşıyan kentsel katmanda yer almaktadır; uzun açıklıkları, yüksek iç hacmi, yalın cephesi, iç avluları, parçalı mekan kurgusu yapıldığı dönemin mimari dilini yansıtmaktadır; strüktürel herhangi bir bozukluk veya risk taşımamaktadır; malzeme olarak taşın kullanımı ve yapım tekniği yönünden özgün bir değere sahiptir.

Bugün kaderine terk edilen ve kentliler için modern bir harabeye dönüşen Taş Atölyeler kentsel simge değerine sahiptir. Bu yapıların yıkılması kentin kimliğini yitirmesi yönünde atılan bir adım olup, geleceğe taşınamayan her öge gibi kentsel belğin silinmesine yol açması mümkündür.

Tüm bu sebeplerle, Atölyeler Türkiye kentlerinin pek çoğunda örnekleri görülebilen ve erken Cumhuriyet dönemi ile özdeşleşen yapılarla modern harabeler görünümünden kurtarılmıştır. Politik ve ekonomik yapıdaki değişimin tezahür ettiği, hatta hesaplaşıldığı kamusal mekan ve yapıların baskın gücün belirleyiciliğine bırakılmadan, toplumsal olarak korunması ve yeniden işlevlendirilerek kazanılması salt planlama ve tasarım problemi değil, daha geniş bir çerçeveden ele alınması gereken tarihsel bilinç ve süreklilik sorunudur. Bu nedenlerle, Denizli Taş Atölyeler'ine sahip çıkılması ve kamusal kullanıma açılması toplumsal olarak üstlenilmesi gereken bir görevdir.

KAYNAKLAR

- Al, M. (2011). "Kentte Bellek Yıkımı ve Kimlik İnşası - Palimpsest: Ankara Atatürk Bulvarı Bağlamında Bir İnceleme", *İdeal Kent: Kent Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4, s. 22-36.
- Anonim (2015). elektronik kaynak <https://www.arkitera.com/>, [son erişim: Mart 2015].
- Anonim (2016). elektronik kaynak <https://www.kulturportali.gov.tr>, [son erişim: Mayıs 2016].
- Aslanoğlu, İ. (1980). *Erken Cumhuriyet dönemi mimarlığı*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği.
- Aydın Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu (2013). *Denizli ili, Merkez ilçe 7455 ada 1,2,5 nolu parselin tesciline ilişkin karar*, 06.11.2013 tarih ve 2216 sayılı karar.
- Bozdoğan, S. (2002). *Modernizm ve ulusun inşası: Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde mimari kültür*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Brenner, N., ve Theodore, N. (2005). "Neoliberalism and the urban condition", *City: analysis of urban trends, culture, theory, policy, action*, Sayı 9(1), s. 101-107.
- Cybrivsky. (1999). "Changing patterns of urban public space: Observations and assessments from the Tokyo and New York metropolitan areas" *Cities*, sayı 16(4), 223-231.
- Denizli Valiliği (2009a). *Yeni Hükümet konağı ve meydan projesi ile ilgili protokol tutanağı*, 11.06.2009, Denizli.
- Denizli Valiliği (2009b). *Denizli Hükümet Konağı Mimari Projesi ve Yakın Çevresi Kentsel Tasarım Yarışması Şartnamesi*, elektronik kaynak <http://www.mimdap.org/images/guncelhaberler/Denizli-Hukumet/sartname.pdf>, [son erişim: mart 2015].
- Eraydın, A. (2012). "Girisimci devlet, otoriterlesen populizm: Neoliberalizmin yeni evresinde devletin yeni davranış kalıpları". içinde KBAM, *Kentsel ve Bölgesel Araştırmalar* Agi 3. Sempozyumu Bildiriler Kitabı, s. 13-33. Ankara: Matsa Basımevi.
- Fuller, C.; Geddes, M. (2008). "Urban governance under neoliberalism: New Labour and the restructuring of state-space" *Antipode*, Sayı 40(2), s. 252-282.
- Google Haritalar (2015). elektronik kaynak <https://www.google.com/maps>, [son erişim: Mart 2015].
- Kacar, D. (2010). "Ankara, a small town, transformed to a nation's capital", *Journal of planning history*, Sayı 9(1), s. 43-65.
- Keskinok, H.Ç. (2010). "Urban planning experience of Turkey in the 1930s", *METU Journal of Faculty of Architecture*, Sayı 27(2), s. 173-188.
- Keyman, E. (2004). *Sosyal demokrasi ve Türkiye*. Doğu-Batı, Sayı 29, s. 123-143.
- Lefebvre, H. (1991). *The production of space*. London: Blackwell.
- Mimarlar Odası, Denizli Şubesi (2009). *Kent Merkezi Ölçeğinde Denizli Geleceğini Arıyor Sempozyumu, Sonuç Bildirgesi*, 1-2 Mayıs 2009, Denizli.
- Özkan, H.T. (2010). "Denizli kentinin planlama deneyimi üzerine bir süreç değerlendirmesi", *Basılmamış yüksek lisans tezi*, Selçuk Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Konya.
- Sepin, Y.S. (2009). *Denizli Hükümet Konağı Mimari Projesi ve Yakın Çevresi Kentsel Tasarım Yarışması*, proje no. 67309, elektronik kaynak <http://www.arkitera.com>, [son erişim: Mart 2015].
- Tanyeli, U. (1997). "Türk modernleşmesinin kentsel sahnesini yeniden düşünmek", *Arredamento mimarlık*, Sayı 3, s. 81-82.
- Turkoglu Onge, S. (2007). *Spatial representation of power: making the urban space of Ankara in the early republican period*, *ClioWorld*.
- Ulug, H. (2000). "The role of political concepts on planning and design process of new capitals: A comparative study". *Basılmamış yüksek lisans tezi*, Fen Bilimleri Enstitüsü, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.

